

Lukács György késői munkásságáról*

A 40-es évek második, s az 50-es évek első felében Lukács közismerten a népi demokráciák – így Magyarország és az NDK – egyik vezető marxista ideológusa volt. Huszonnyolc éves kényszerű távollét után, 1945 augusztusában tért a Szovjetunióból vissza Magyarországra. A hazatérő Lukácsra a politikai szerepet vállaló tudós munkája és életmódja várt. A párt vezető testületeinek munkájában nem vett részt, de nemzetközi tekintélye, filozófiai műveltsége és marxista felkészültsége révén jelentős szerepet töltött be a kommunista kultur- és értelmiségpolitika szellemiségének kialakításában és propagandájában. Döntő szerephez jutott a régi értelmiség képviselőinek megnyeréséért folytatott politikai-ideológiai harcokban, s egy új értelmiségi réteg nevelésében. Számptalan könyvet és tanulmányt publikált, Magyarországon (részben mint az esztétika és a kulturfilozófia professzora a budapesti. egyetemen) és külföldön rendszeresen előadásokkal lépett fel, különböző, a magyar kulturális életre hatást gyakorló bizottság munkájában vett részt, a békemozgalomban aktívan tevékenykedett stb. Ugyanakkor Lukács ezen időszakban elfoglalt helyének homogén jellemzése természetesen túlságosan is leegyszerűsítő volna, hiszen irodalomelméleti, esztétikai, kultúrpolitikai és politikai koncepcióit olykor nem minden vita és polémia nélkül fogadták. (Gondoljunk csak a 40-es évek végének irodalmi vitájára.)

Ekkor publikált nagyobb történelmi-szisztematikus munkáit (például Az ész trónfosztása egyes részeit, Az ifjú Hegelt, s a Történelmi regényt), akárcsak irodalomelméleti tanulmányait (Balzac, Stendhal, Zola; A nagy orosz realisták; Goethe és kora; A realizmus problémái) jórészt a 30-as években s a 40-es évek elején még a Szovjetunióban írta. Ezen írásai ennek ellenére korántsem veszítettek élő és aktuális jellegükből. Mindenekelőtt azért nem, mert a marxista Lukács rendelkezett azzal a képességgel, hogy a mindennapos kulturális vagy politikai gyakorlatban felmerülő konkrét kérdéseket szervesen összekapcsolja a történelmi távlatú gondolkodással, a teória legmélyebb szintjeivel. Ennélfogva minden munkája – melyek persze létrejöttek konkrét történelmi körülményeit tükrözik – az egész jelenkorhoz fordul. "Tevékenységében és fejlődésében csaknem paradigmatis módon köszön mindig újra vissza korunk fő tartalma, az emberiség átmenete a kapitalizmusból a szocializmusba."¹ Munkáival kapcsolatban különösen érvényes az úgynevezett hemeneutikai kör: írásait nem lehet megérteni anélkül, hogy jelentősen

* A budapesti NDK-Kultúrcentrumban 1985. május 21-én, Zum Spätwerk von Georg Lukács címmel tartott előadás fordítása.

figyelembe ne vennék a külső történelmi körülményeket, s megfordítva, a kor történelmének tudatosítása Lukács műveinek ismerete nélkül szegényesebb és töredékesebb volna.

Ha figyelembe vesszük az említett írások gazdagságát – a Lukács azon munkáit is, melyekre itt még említés erejéig sem térhetünk ki –, akkor azon interjúnyilatkozata, mely szerint igazi életművét hetvenéves korában kezdte írni, a túlzott szerénység jelének látszhat. (Ismeretes, hogy 1955-ben töltötte be hetvenedik életévét. Ebben az évben kezdett Esztétikáján közvetlenül dolgozni.) Lukács e kijelentésével ugyanakkor minden valószínűség szerint csak annyit kívánt mondani, hogy ettől az időtől fogva foglalkozott a marxista filozófia egyes diszciplínáinak monografikus-szisztematikus továbbfejlesztésével. Egyébként egy marxista Esztétika és Etika terve – amint az levelezése alapján kimutatható – már a 40-es/50-es évek fordulóján foglalkoztatta. 1955-ben háromlépcsős tervet készített.² Az Esztétika első kötetén kívül – ez kapta Az esztétikum sajátossága címet – még két kötetet akart létrehozni. Ezen utóbbiakban többek között olyan problémákat akart elemezni, mint a műalkotás sajátos szerkezete, az alkotói és befogadói magatartás, műfajelméleti kérdések, a művészet történetisége, egyenlőtlen fejlődés.

Lukács 1960 közepéig dolgozott Esztétikáján, amikor befejezte az első kötetet. A két további kötet közismerten nem született meg. Felmerül mármost a kérdés, miért adta fel Lukács eredeti tervét; miért halasztotta el az Esztétika további munkálatait, s ment át az Etika megvalósítására. A szakirodalomban ezzel kapcsolatban sokféle szempont merült fel, melyekből plauzibilis kép áll össze. Az esztétikum sajátossága önmagában véve befejezett és érthető alkotás. Ebben Lukács olyan kérdéseket is elég behatóan elemzett, melyeket csak a következő részekben akart tárgyalni. ("A művészet, szabadságharca" fejezetet például fel lehet fogni a történelmi elemzés összefogott megvalósításának.) S last but not least az elemzetlenül maradt elméleti kérdések megoldási irányai érzékelhetőek megvalósíthatónak mondhatni számtalan irodalomtörténeti, irodalomkritikai, esztétikai és filozófiai tanulmányai alapján. E motívumokon kívül azonban szólnunk kell személyes tényezőről is. Lukács ugyanis teljességgel tisztában volt azzal, hogy életkora tervei szempontjából kockázati tényezőt jelent. Ha mindenképpen meg akarja valósítani az Etikát, akkor ennek kell elsőséget adnia. Ez a választás már múltidőben jelenik meg egy 1960 decemberében hűgához írott levelében, mely az első híradás volt hosszú évtizedek óta; "Kedves Mici, sok hónap telt el azóta, hogy elkezdtem előkészíteni ezt a levelet. Még tavasszal, amikor végre Esztétikám első részének befejezéséhez közeledtem, gondoltam arra, hogy egy munka befejezése és egy másik megkezdése közötti időt felhasználom ehhez a levélhez, ahhoz, hogy beszámoljak egy hosszú

időszakról. Másként alakult. Alig fejeztem be az Esztétikát, az Etika előkészítése során filozófiai problémák örvényébe kerültem. Mostanra mindez valamelyest lecsendesült, s a jelenlevőnek látszó pauzát felhasználom e levélhez. – Aligha véletlen, hogy a megkésett válasz miatti bocsánatkérésben csak az alkotással kapcsolatos problémákról esik szó. Hiszen mostani életemet teljességgel ezek töltik be. Még annyi mindent kell befejeznem (az Etikát kívül, amin most dolgozok, az Esztétika második és harmadik része áll előttem), hogy a legnagyobb munkaintenzitás és jó egészségi feltételek mellett is kétséges, vajon be tudom-e fejezni az oly hosszú időn át tervezettet. (Talán emlékszel rá, hogy vagy ötven évvel ezelőtt Heidelbergben elkezdtem írni egy Esztétikát.) Akkor filozófiai éretlenségem miatt ért kudarc. Most a szellemi feltételek adottak, a kérdés csak az, vajon a fizikaiak is funkcionálni fognak-e?"³

Lukács – még ha persze módosított tartalommal is – fiatalkori gondolkodásának számos fogalmát átvette ebbe a késői szintézisbe. A homogén médium, az egész ember és az ember egésze a heidelbergi művészetelméleti írások alapvető kategóriái. A normatív szférák szerkezete, s az élményvalóságához való viszonyaik mintaként szolgálnak a késői teoretikus építményhez. Az intenzív és extenzív totalitás, mint a dráma ill. a regény strukturális jegyei, felbukkannak többek között A modern dráma fejlődésének története és A regény elmélete című munkáiban. Ám ha – egyébként teljes joggal – az Esztétikát az egész teoretikusi életút egyfajta szintézisaként értelmezzük⁴, akkor úgy tűnik, a filozófiai princípiumok sokkal nagyobb fontossággal rendelkeznek, mint az egyes kategóriák. A dialektikus és történelmi materializmus alapelvei, a visszatükrözés-elmélet, a nembeliség marxi koncepciója nélkül Lukács nem írhatta volna meg Esztétikáját. Ezen kívül tudatosam kapcsolódott a filozófiai kategóriatörténet kiemelkedő teljesítményeihez, s törekedett a jelenkori szaktudományok bizonyos eredményeinek beépítésére is, amint azt az arisztotelészi mimeszisz és katharszisz, illetve a pavlovi jelelmélet alkalmazása mutatja.

Ezek az építőelemek konzisztens egységgé szintetizálódnak. Lukács szisztematikájában a nembeliséget reprezentáló objektívációk a mindennapi praxis szolgálatában állnak. Lukács szerint a nagy műalkotások leglényegibb tulajdonsága az, hogy a befogadóban mély s hosszú életű hatást váltanak ki. Az ezen hatás igézetében élő ember arra törekszik, hogy az értéként felismert tulajdonságokat saját személyiségében és életében megvalósítsa. Ezt a hatást Lukács katharszisznak nevezi, s a nagy műalkotások specifikumát éppen azon képességükben látta, hogy képesek katharsziszt kiváltani. Ezt a vonatkozást

egy 60-as évek végén adott interjúban a következőképpen illusztrálta:

"Az alacsonyabb rendű művészetnek a baja az – a kapitalizmusban főképpen, de nálunk is –, hogy megrögzíti az embert abban, amelyben éppen van. Az operett és a kabaré gúnyolódásában nem az a baj, hogy gúnyolódnak. A baj az, hogy a gúnynál megáll a dolog. Hogy az emberek azt hiszik, ha valami visszásságon nevetnek, akkor ők a saját kötelességüket ezzel teljesítették. ...végighallgathatok két-három órán át egy úgynevezett bátor politikai kabarét, és a villamoskalauztól a legfelsőbb vezetőig bezáróan nevetek mindenben, de ennek a nevetésnek az égvilágon semmi következménye nincs, maradok abban az állapotban, amelyben voltam. Véleményem szerint itt van az igazi különbség magas kultúra és alacsony kultúra között."⁵

A mondottakból érzékelhető, hogy Lukácsnál milyen középponti szerepet játszik az etika az esztétikában. Ez az állítás azonban általánosan – tehát munkásságának minden tematikájára és korszakára – is igaz. Fiatalkorában szilárd etikai meggyőződések és követelések alapján jellemezte a kultúraellenes világot Fichtével a tökéletes bűnösség korszakaként. Azon választásában, hogy egy életre elkötelezze magát a munkásmozgalom mellett, különösen jelentős szerepet játszottak az etikai késztetések, amint ezt A bolsevizmus mint erkölcsi probléma és a Taktika és etika – ezek az 1918 végén és 1919 elején írott tanulmányok mutatják. A fasizmus ellen írott polemikus műveiben lépten-nyomon találunk etikai érveket is. 1956 táján külön értekezésben foglalkozott a filozófus társadalmi felelősségének problémáival. S az etika fontosságát mutató példák számát persze vég nélkül szaporíthatnánk. Ha Lukács tehát megírta volna Etikáját, úgy ez a műve is bizonyosan az egész életmű tapasztalatainak egyfajta szintézisét nyújtotta volna.

Etikai hitvallásának alapelveit gyakran vázlatos polémiákban fejtette ki. Így például a következőket írta Frank Benseleernek 1961 elején kelt levelében. "Szubjektíve némileg a blochi reményelv ellen vagyok. Ez nemcsak Blochra vonatkozik. Régóta osztom Spinoza és Goethe epikureus nézetét, akik a félelmet és a reményt mint affektusokat elvetették, mert ezeket veszélyesnek tartották az igazi emberség szabadságára nézve. Ez nem jelent pesszimizmust, épp ellenkezőleg. S ha most remény helyett a perspektívába vetett bizalomról beszélek, akkor a különbség csaknem kizárólagosan verbálisnak tűnik. Mert itt arról van szó, hogy – sajnos a tudatosság alacsony fokán – a társadalmi lét radikális változásának vagyunk tanúi, s osztjuk Marxnak azt a meggyőződését, hogy az alap megváltozását előbb vagy utóbb a felépítmény változásának kell követnie." S munkáinak hatásáról szólva folytatja tovább: "Hasonló nüanszot szeretnék kiemelni

a hatás perspektíváját illetően. Úgy hiszem, hogy ma Spinoza sub specie aeternitatis filozófiai szempontja megőrződik, bár szert tesz egy minőségileg döntő modifikációra: nevezetesen, hogy az öröklét most az emberiség fejlődésének kontinuitását jelenti, mely bár elemelkedik a mindennapok empirikus mozgásának ingadozásaitól, a lényegét tekintve a társadalmi-történelmi folyamat alkotórésze marad. Természetesen embertelen, sőt ördögi dolog volna azt állítani, hogy az ember érzéketlen marad a hatással vagy a hatás elvesztésével szemben. Ha azonban az ember rendelkezik azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy mindaz, amit gondol és alkot, az emberiség fejlődése kontinuitásának irányába hat, akkor ezek a különbségek lényegesen más hangsúlyra tesznek szert. Nem a hatás fölött érzett öröm csökken, hanem az elismertség hiányát vagy akár az ellenséges fogadtatást az ember történetfilozófiai humorral szemlélheti.

Etikai kísérletének "Az etika helye az emberi tevékenységek rendszerében" címet adta. Egy 1960-ban papírra vetett előzetes vázlatában, mely a Luchterhandnál megjelenő életműkiadásának kötetbeosztását jelezte, az Etikát a negyedik helyre tette az Esztétika három kötete után. Ennek ellenére Etikája nem lépett túl vázlatos és töredékes feljegyzéseken. Jegyzetei és vázlatai között három típust különböztethetünk meg. Egyrészt hallatlan mennyiségű könyvet vonatolt ki. Etikai kísérleteinél is a marxizmus-leninizmus klasszikusai foglalják el a legfontosabb helyet. A konspektált művek két további csoportja jelzi a lukácsi orientáció két alapirányát: egyrészt be akarta kritikailag építeni munkájába az etika fejlődését, az emberiség szellemtörténelmi értéktradícióját. Ugyanakkor fenn kívánta tartani a jelenkor fejlődéseivel kapcsolatos érzékenységet. Így például Arisztotelész, Epikurosz, Seneca, Ágoston, Aquinoi Tamás, Montaigne, Spinoza, Diderot, Rousseau, Fichte, Goethe, Hegel, Kierkegaard stb, művei mellett nagy figyelmet szentelt C. W. Mills, D. Riesman, T. Veblen, V. Packard, W. H. Wright könyveinek. A konspektusokon kívül mondhatni cédulajegyzeteket találunk írásai között, melyeket akár gondolatmozaikoknak is nevezhetnénk. Reprodukálunk itt néhány ilyen feljegyzést. "Az arisztotelészi közép általánosítása: a szubjektum maximális integritása és fejlődési lehetősége az objektív valóság iránti maximális odafordulás mellett."⁷ "A közép és a dialektika az etikában Az olyan kategóriákat, mint az elégedettség, elégedetlenség, türelem és türelmetlenség a szubjektum és objektum közötti egyensúly alapján vizsgálni. Etika: mindkettő. Az elsőben veszély: az objektív világhatalmának túlbecsülése, a negatívban a szubjektivitás hatalmát."⁸ Vagy hogy még egy cédulajegyzetet vegyünk: "Etikailag nincs "ember egésze" (csak kontemplatív), gyakorlatban: csak egész ember Ebből konfliktusok a jogban és morálban. Ezek végső soron az egész ember viselkedését értik; parancsaik és tiltásaik azonban (az általános és az

egyres dialektikája) beszűkítenek, szétszabdálnak, etc., az egész ember viselkedése nélkül nem teljesíthetőek. Innen a színlelés és képmutatás etc. lehetőségének együtttételezettsége A jogban különböző formái a meghaladásnak (jogsociológia) ezért a morál transzcendálása etikára (a vallásban fetiszizáltan) vagy vissza a joghoz. (Sztálini időszak) "Ember egésze" a gyakorlatban: mindig torzulás (bürokrata stb.) Kapitalizmus: ugyanez a tendencia."⁹

Írásos előkészületei harmadik fajtájának Lukács azt a megjelölést adta, hogy összeállítási próbálkozás. E próbálkozásaiban az áttanulmányozott irodalom legfontosabb helyeinek és saját gondolatmozaikjainak (melyekre a Zusammenstellungsversuche lapjain mint "külön feljegyzések" utalt), tematikusan csoportosítva, egységes gondolatmenetű való szintetizálását kísérte meg. Ily módon különböző problématerületeket próbált meg összeállítani, úgy mint társadalmi lét, politika, erkölcs, jog, morál, etika, világnézet, vallás, s ily módon egyes kategóriákat is elemzett, mint gyakorlat, érték, szabadság stb.

Itt is felmerül a kérdés, miért adta fel Lukács az Etika megvalósítását? Bármilyen paradoxul hangozzék is, Lukács csak utólagosan ismerte fel, hogy az Etikán dolgozva egy másik munkát, éspedig az Ontológiát kezdte el írni. Az Etika bevezetéseként ugyanis elkezdte a Gesellschaftliches Sein összeállítási vázlatát konkrétan kidolgozni. Ezzel kapcsolatban írta 1964 decemberében hűgának: "Az Etikához tervezett bevezetés önálló könyvvé szélesedett. Ezidáig két fejezetet készítettem el, most dolgozok a harmadikon."¹⁰ A Benseleernek 1965 januárjában küldött levél vonatkozó része pedig így hangzik: "a társadalmi lét ontológiáján dolgozok. Az első rész az Etikához tervezett bevezetés ugyanis önállóvá vált, és az a szándéka, hogy egy nagy könyvvé nője ki magát. Hamarosan befejezem a történelmi rész harmadik fejezetét (Neopozitivizmus és egzisztencializmus, N. Hartmann, Hegel, Marx), s csak ezután következik a második rész: munka, a reprodukció folyamata, elidegenedés, ideológia. Minthogy már most mintegy a kétszázadik oldalnál tartok, a könyv legkevesebb ötszáz oldalas lesz. Csak ezt követően térhetek vissza az Etikához."¹¹

Az Etikáról az Ontológára való átmenetet minden bizonnyal különböző belső elméleti körülmények magyarázzák. Itt mindössze egyetlen körülményre hívjuk fel a figyelmet: Lukács egyik jegyzetcedulájával szólva: "Lehetetlen etikait tételezni anélkül, hogy egyúttal világállapotot is ne tételeznénk."¹² Azaz hogy minden egyes etikai elmélet csak világnézet, általános filozófiai fogalmak alkalmazásával építhető fel. S ha nem tételezhetjük ezek problémamentes vagy problémamentesként felfogott rendszerét, akkor mindenekelőtt

az alkalmazott diszciplína feltételeit kell megteremtenünk.

Míg Az esztétikum sajátosságának korai pandanjaként Lukács heidelbergi művészetelméleti írásai szolgálnak, addig az Ontológiával a Történelem és osztálytudatot állíthatjuk szembe. Az Ontológiában Lukács minden olyan lényeges ponton meghaladta a Geschichte und Klassenbewusstsein álláspontját, melyeknek következtében e művétől korán distanciálta magát. (Gondoljunk például a természetdialektika problémájára vagy a történelemfelfogás mikéntjére.) Másrészt Lukács világosan látta, hogy egyedül az Ontológiával a marxista filozófia minden teoretikus problémájára egyáltalában nem kínálhat megoldást. Ezzel szemben mondhatni inkább a marxista világnézet minimálfeltételeit akarta összefoglalni. Azt a kérdést, hogy sikerült-e ez neki, s mennyiben sikerült, a jövő kutatásának kell megválaszolnia.

(Mindezidáig a nemzetközi filozófiai nyilvánosság közismerten csak egyes fejezetek német szövegével rendelkezett. Az összes szisztematikus fejezet német publikálására még továbbra is várunk kell.) Ugyanakkor kétségtelennek tűnik az, hogy a Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins című mű jelentős mértékben fog készíteni a filozófiai-világnézeti rendszerépítésre, a marxista önreflexióra.

Mezei György

¹ Sieglinde Heppener, Vera Wrona, "Georg Lukács (1885-1971)". DZfPh 4/1985

² Vö. Eörsi István Ontológiához írott előszavával, vagy Hermann István 1985-ös Lukács-életrajzával

³ LAK 1960 december 27.

⁴ Egyetértünk Günther K. Lehmann találó megfogalmazásával, hogy, Lukács késői Esztétikája egy esztétikai Odüsszeia végállomása. Vö. "Ästhetik in Streben nach Vollendung", Utószó: Eigenart des Ästhetischen, Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1981, II. kötet, 843. o.

⁵ "Az új gazdasági irányítás és a szocialista kultúra". Kortárs, 4/1969, 515. o.

⁶ LAK 1961 január 21.

⁷ Kleine Notizen zur Ethik 24

⁸ 36

⁹ 101

¹⁰ 1964 december 6.

¹¹ 1965 január 22.

¹² Kleine Notizen zur Ethik 67